

Mi volna más a reménységnek eme látomása, melyet annyi lélek oszt és annyiféle tradíció és társaság termel, mint annak a merész álomnak a felelevenedése, melyet a Mester hordozott magában, mikor »Galileába jött, hirdetvén az Isten országának evangéliumát«. Körülötte mindenki egyformaságot és lelki szolgaságot követelt, előtte azonban egy új világrend látomása bontakozott ki. Az ő időleges sorsa a tekintély egyházának kezében volt, de az ő örökkévaló Messiássága a *lélek egyházába* tartozott. Korának marakodó szektáin túl, ő már látta egy megtisztult világ látomását, hol a viták egyesüléssé válnak s hol tanítványai egy-lelkűsége ihletet merít abból a lelki egyesülésből, melyben az Atya és ő egyesültek. Tanításai, Sabatier szavai szerint, »mint valami földalatti, láthatatlan folyó« hömpölyögtek korának látható egyháza mögött. Hatása olyan volt, mint a kovászé, növekedése olyanná volt leendő, mint az aratásra érés. Nem azért jött, hogy eltöröljön, hanem, hogy betöltsön, nem, hogy harcoljon a tekintély egyházával, hanem, hogy megtérítse és átformálja azt a *lélek egyházává*.

II. FEJEZET.

Történelmi rész.

Ha a tekintély egyháza és a *lélek egyháza* közötti különbség tényleg fennáll, érdemes lesz, ha csak vázlatosan is, utalni a kereszténység történetének azokra a jelenségeire, melyekből a lelki hagyomány folytonossága kifűnik. Az egyháztörténészek általában inkább a hittételek és az intézmények fejlődésével foglalkoznak, melyek a tekintély egyházának a tulajdonai. Elbeszéli a pápák egymásután való következését, a zsinatok határozatait, a dogmák kialakulását, a vélemény-eltéréseket, a protestantizmus hitvitáit. De hát a *lélek egyházának* nem lett volna története? Nem lett volna a századok során végigvonuló olyan lelki »apostoli utódlás«, mely rászállhatna azokra, akik ma akarnának a lélek útján járni? Ha, Schiller szerint, a világtörténelem az a törvényszék, mely ítéletet mond a világ fölött, vajjon milyen ítélet mondható a keresztény vallás fölött a *lélek egyházának* történelméből?

Ennek a lelki hagyománynak a történelmi leírása súlyosan elhanyagoltatott. Az egyetemes keresztény egyháztörténelem sok száz kötete s az egyes felekezetekről és szektákról írott értekezések sok ezer füzeté között kevés akad, mely a lelki élet »földalatti folyam«-ának leírásával, a lélek egyházának történelmével foglalkoznék. A lelki vallás története csak kikapott részletekből állítható össze, ellentétben a szervezett egynáz történetével, melynek a legapróbb részletig kidolgozott menete a folytonosság leírásának mintaképe. Papi rendek, a szentségek kiszolgáltatása és a hitelesített gyónás erős hierarchiát, hatalmas szervezetet tudnak létrehozni. A gondolat-rendszerek, sőt a hitviták is logikus összefüggésükben tárgyalhatók, ép oly jól, mint akár egy politikai eszme, vagy mozgalom, melynek keletkezéséről, fejlődéséről, vagy hanyatlásáról pontos képet adhat a történetíró.

A lélek élete, viszont, változó, egyéni, s nélkülözi a folytonosság látszatát. »A szél fú, ahová akar és annak zúgását hallod, de nem tudod honnan jő és hová megy: így van mindenki, aki lélektől született.« (Ján. III. 8.) A lélek mozgása, épügy, mint a fizikai világban, hullámszerű, ritmikus, apály és dagály váltakoznak benne. A nappal és az éjszaka, a nyár és tél megvan a lélek világában is, meglátások és lelki homályok, az igazság úszó felhők mögül elő-előcsillanó fénye és a napi robot szürkesége, a megdicsőülés csúcsa és az árnyékok völgye változtatják egymást. Így a *lélek egyháza* nem konstrukció, hanem evolúció, nem valami építészeti alkotás, hanem élő növekedés, mindazzal a különbözőséggel és egyéni jelleggel, mely az élő és növekvő organizmusok sajátja. Ha a keresztény vallás legmagasabb célja, alapítójának jelentése szerint, az, hogy a tanítványok teljesebb életre jussanak, akkor az ő egyházának az kell, hogy legyen a jellegzetessége, hogy egyre magasabb fokon nyújt lelki erőt, meglátást és megérzést, és az apostoli folytonosság, mely a Mester szellemét őrizi, föl kell, hogy ismerhető legyen, a Róla formált különböző nézetek ellenére is, azokban az életekben, melyek Benne nőttek meg, a »Főben, aki a Krisztus.«

Ha így közeledünk hozzá, akkor a *lélek egyházának* igenis van történelme, ha csak vázlatos is az. Nem a hitviták tudós megvilágítása fogja a történetírás anyagát képezni, mert ezek a hitviták, bármennyire jellemzőek is az ember visszafojthatatlan vágyát, a Végtelen és a Megismerhetetlen utáni sóvárgást illetően — végeredményben még sem magát a vallást, hanem a vallás *tudományát* illusztrálják, az igazságot analizálni és nem megszerezni segítik az olvasót. Amint a tudós gyűjti, szárítja és boncolja a virágokat, úgy analizálja a hittudós a vallásos élet jelenségeit. A vallásos élmény azonban olyan, mint a mezők virága, mely szétszedhető ugyan, de igazi szépsége és illata csak élő állapotában teljes. A *lélek egyházának* történetírója tehát inkább kiválogatás, semmint szétszedés által érhet célt, nem a rendszeres folytonosság, hanem a vallásos tapasztalat kertjének nyíló bimbói után való kutatás fogja munkájában segíteni.

Kiindulási pontul természetesen Jézus tanításait kell tekintenünk, mert a tekintély egyháza és a *lélek egyháza* egy kérdésben sem különböznek jobban egymástól, mint épen itt. Valóban, a történelem legkülönösebb paradoxona, hogy az a Jézus, aki annyira nyilvánvalóan Isten-tudatosságra akarta segíteni az egyéni lelket s emiatt oly világosan mutatta meg saját lelke

példáját tanítványainak, aki annyira nyíltan harcolt korának hierarchiai és orthodoxiája ellen, — követői túlnyomóan nagy többsége számára ma is úgy szerepel, mint egy intézmény megalapítója és egy egyedül üdvözítő dogma szerzője.

Ez a szó, »egyház«, az evangéliumokban csak kétszer fordul elő. Egyszer, amikor nyilvánvalóan »gyülekezetet« jelent és másodszer a Péternek adott, de sokat vitatott, megbízás alkalmával. A Mester általában egy ennél sokkal tágabb és merészebb eszmét hirdetett mindig. A lelki közösség ama álmát, melynek ő az »Istenországa« nevéet adta. Több mint ötven alkalommal hangzik el e kifejezés és az ugyancsak ezt a fogalmat fedő »mennyei országa« Jézus ajkairól, az Írás szerint. Parabolákkal, hasonlatokkal, különbnél-különb változatokban, állandóan visszatérő hangsúlyozással hirdeti Jézus a lelki egység eme lángoló reménységét. Istenországát kell hirdetnem, mondja. »Boldog az, aki eszik kenyeret az Isten országában.« (Lk. XIV. 15). »Térjetelek meg, mert elközellített a mennyeeknek országa.« (Mt. III. 2). Ez az ország nem láthatóan jő el. Ez az ország meg fog valósulni, de nem úgy, hogy akárki láthassa. »Ha valaki újonnan nem születik, nem láthatja az Isten országát.« (Ján. III. 3). »Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyeeknek országa.« (Mt. V. 3.)

Oh, mily távol áll ez a lelki birodalom a tekintély egyházának intézményes és kormányzati elveitől. Jézus tanításai szerint a mennyei Atya megadja az ő szent lelkét mindenkinek, aki kéri, és mikor az igazság lelke eljön, az majd elvezérel minden igazságra. A tekintély egyháza viszont a papok közvetítését, vagy a dogmáknak való meghódolást jelenti ki a Szent Lélek ügynökeiül, mely ezek által vezet el majd minden igazságra. Jézus azt mondja követőinek: »azért ti így imádkozzatok« és elmondja nekik az Úri imát, melyben nyoma sincs dogmáknak, vagy apologetikának és amelyben épen ezért minden idők legkülönösebb keresztény csoportjai alázattal egyesülni tudtak. A tekintély egyháza viszont az imádkozás szentségébe az igazhűségnek olyan próbáival tör be, melyeket maga Jézus sem állhatott volna ki és amelyek, ha a hegyi beszéd csakugyan az ő vallásának lényegét tartalmazza, távol állanak az ő céljától.

Ez az ellentét még szembetűnőbbé válik, ha visszagondolunk arra, hogy a történelem folyamán a Szent Lélek dogmája milyen gyökeres változásokon ment át. Semmi sem jellemzőbb a negyedik evangéliumra nézve, mint a folytatólágos kinyilatkoz-

tatásnak eme eszméje. Jézus is erre alapítja állandó vezérségének reményét. Az igazság lelke elvezet majd minden igazságra. Az immanens istenségnek állandó megérzése és az Atyával való meg nem szakadó közösség — ezeket írta elő azoknak, akik az Ő nevében kívántak összegyűlni. Az Atyától a Fiúhoz, amint a hitvallások teljes joggal hangsúlyozzák, halad az igazság lelke és a Szent Léleknek eme processziója tovább tart, sőt kibővül, amint Isten élete mindig jobban és jobban kinyilatkoztatja magát az ember lelkében. Bármily hévvel vitatták legyen is későbbi nemzedékek Jézusnak az Atyához való viszonyát, abban mindannyian megegyeztek, hogy Jézus a lelki élet vezére és hogy ő mondotta volt: »az Isten lélek és akik Őt imádják, szükséges, hogy lélekben és igazságban imádják«.

Ebben a szellemi tanításban szó sincs metafizikai formulákról, vagy szórszálhasogató disztinkciókról a szentháromság személyeit illetően. A Szent Lélek nem theologiai fogalom, hanem élő és vezérlő valóság. A keresztény ember imája ugyanaz, mint a zsoltár-íróé: »Ne vondd meg a te Szent Lelkedet tőlem.« Reménységünk az, amit Pál apostol így nevez: »az ígéret szent Lelke«. Ilyen tanításokból eredt a századokon át folyó lelki élet folyama, mely ugyan gyakran eltűnt, földalattivá, bűvő patakává változott a korok formalizmusa és intellektualizmusa miatt, de amely mindig újból felszínre került, hozva a világnak az élet vizét. Ha valaki erősítgeti, hogy Jézus egyházat alapított, úgy az nem lehetett más, mint a *lélek egyháza*.

Ha a *lélek egyházának* történetírója tovább nyomozza az eseményeket és Jézus tanításaitól a kereszténység legbuzgóbb apostolának írásaihoz ér el, úgy a felhőtlen magasztosságú légkörből egyszerre és váratlanul viharzónába kerül. Jézus lelki élete, gyermek korától férfi koráig, folyamatos haladással tökéletesedett. »Növekedett testben és lélekben, Isten és emberek előtt való kedvességben!« Az ő vallásos élményét nem jellemzi semmi erőszakos változás. Jézus az volt, amit a modern pszichológusok »egyszer született lélek«-nek neveznek. Pál viszont a kétszer születettek iskola-példája. Egész élete megváltozott egy megrázó incidens folytán. Mégis a keresztény világ nagy része úgy tekint reá, mint akinek legfőbb gondja az volt, hogy egy dogma-rendszert, egy metafizikai teológiát állítson össze. Igaz ugyan, hogy a keresztény dogmatika nagy szavai — megigazulás, előre elrendelés, kiengesztelés — többször előfordulnak leveleiben és hogy századok múlva Augustinus és

Kálvin kisajátították Pálnak ezen merész spekulációit, hogy belőlük Istennek az ember megváltására vonatkozó törvényeit állítsák össze. Mégis, bármily magasztos és finom lett legyen is Pál metafizikája, tanításai mögött fölfedezhető egy másik Pál, kinek befolyása talán még sokkal nagyobb. Tulajdonképpen Pál theológiájának vajmi kevés hatása volt kortársaira, a modern világ körülményei között pedig meg épen sokat veszített befolyásából. Szenvedélyes ragaszkodása azonban az új ügysz, megható önmegadása, mellyel így kiált fel: »élek s többé nem én, hanem él bennem a Krisztus« — tanítványi szellemének kihangsúlyozása: »akiben pedig nem a Krisztus lelke van, az nem az övé« — azaz a szellemi miszticizmus és az erkölcsi szenvedély, mely el-el tűnik néha okoskodásának kemény fölszíne alatt, de amely mindig újra és újra felbukkan ismét — kiemeli az apostolt korából és minden korok tanítójává magasztosítja. A paulinizmusnak meg lehet a maga ideje, mely után ismét elhalványul mindig, Pál azonban megmarad az életrajzok történetében a legtöbb oldalú, amint Ropes nevezte, »kristályszerű« egyéniségnek. A történelem bármely más szereplőjénél jellegzetesebben találkoznak benne a rendszeralkotó és a látnok, a theologus és a misztikus. És amíg a tekintély egyháza az ő tanításaival próbálja alátámasztani hitvallásait, addig az emberi lelkek nagy többsége a *lélek egyházának* bizonyosságtevőjét keresi benne.

Jézus és Pál tanításainak lelki elemeiben megtaláltuk hát a *lélek egyházának* alapjait. Tovább haladva azonban, meglepő körülményekkel találkozunk. A történelem fejlődésével az első keresztények eljutnak odáig, hogy a szervezés és egyház-kormányzás kérdéseit helyezik a szellemi hagyományok elé. A keresztény egyház kezdi elfogadni a vezetésnek azt a diktatori elvét, mely Róma imperiálizmusát jellemezte. Ahelyett, hogy visszaemlékeznének Jézus szavaira! »Minden, ami az igazságból való, hallgatja az én szómat«, vagy Pál tanítására: »Ahol az Úrnak lelke, ott van a szabadság« — az egyház Ignatius parancsára hallgat: »Kövessétek mindannyian püspökötöket, amint Jézus Krisztus követte az Atyát, és a presbitereket, mint az apostolokat, a diakonusoknak pedig hódoljatok tisztelettel, mint Isten parancsolatainak.« A lélek így szóla: »Ne tégy semmit a püspök nélkül« és Iraeneus tanításaira, mely beszél »a hitről, melyet nekünk a püspökök egymásután jövő sora őrzött meg számunkra.« »Szükséges — mondja tovább — hogy minden egyházközség megegyezzen ezzel az egyházközséggel, ennek minde-

nen fölül való tekintélye alapján... Az apostolok, mint valami gazdag ember a bankban, úgy helyeztek el mindent, ami az igazságra vonatkozik, ez egyház kezeiben... Ez vezet az életre, a többiek mind tolvajok és rablók.»

Igy a lelki hagyomány, ahelyett, hogy vezetné az egyházat, sok szempontból alárendelt helyzetbe kerül és inkább feltaláló az üldözött eretnekek, mint a keresztény egyház hívatott védői között. Így például valósággal a lelki hagyományok feléledésének tekinthető az a mozgalom a második században, amely *montánizmus* néven ismeretes. Mint Pál apostol az ő misztikus meg látásaiban, a montánisták is a profétálás adományát és az Istennel való, minden egyházi tekintély közvetítése nélküli egyesülés jogát hirdetik. »Íme, az ember olyan, mint egy lant — tanítja Montanus — és én (a lélek), mint egy plectrum, gyöngéden megérintem (çeu plectrum volo.) Az ember alszik. En virasztok. Íme, az Úr az, aki az ember szívét érzéketlenné teszi, hogy új szívet adhasson neki.»

A montánizmus a második század methodizmusa, amint George Matheson mondja, az érzelmeknek ugyanazzal a túltengésével és a mennyei látások előtt való ugyanolyan engedelmességgel, mint amilyennel a methodizmus a XVIII. században eretnekséggé vált, ahelyett, hogy az egyház újjáéledésévé fejlődhetett volna. Igaz ugyan, hogy Eusebiusnak, ez ellenséges érzelmű bírálónak az ítélete gyakran beigazolódott: »Montanust gyakran elragadta a lélek és ő bizonyos önkivületi állapotba esett, olyan dolgokat hirdetve, melyek ellentétben voltak azokkal az intézményekkel, melyeket az egyház hosszú idő alatt kifejlesztett és fentartott.» Viszont a montánisták ezeknek az érzelmi kilengéseknek kedvezőbb magyarázatokat adtak. Ezek bizonyosságai voltak a lelki megvilágosodásnak s megkülönböztették azok hordozóit a testi egyháztól. A Szent Lélek által való megvilágosodásra úgy tekintettek, mint egy állandóan újból és újból megkapott adományra. Nem csoda, hogy Tertullianus, a III-ik század kereszténységének eme legélénkebb szelleme, megbotránkozott a tekintély egyházának erkölcsi hiányain és ehez az eretnekséghez csatlakozott, mert ez újra kihangsúlyozta a lélek életét. »Őj bizonyosságra hivatkozom — mondja — igen, olyan bizonyosságra, mely ismertebb, mint minden irodalom, melyről többet beszélnek, mint bármiféle dogmáról és amely nagyobb, mint az egész ember, értem ezen, ami az emberé. Állj elő, óh lélek! Légy bár isteni és örökkévaló lényeg, amint a legtöbb filozófus hiszi —

és ha így van, kevésbé valószínű, hogy te hazudj — vagy éppen az ellentéte az isteninek, mert halandó, amint Epicurosz egyedül állítja... állj elő és tégy tanúságot. Szükségem van tapasztalatlanságodra... Azokat kívánom tőled, melyeket te magaddal hozol az emberbe.» »Majdnem a nagyobbik fele az emberiségnek — mondja máshelyt — Istentől való tudását látomásokból nyeri.»

A III. század eljövételével a keresztény gondolkodás a görög filozófia felé fordult. Plotinus új-platonizmusa kitűnő anyagot szolgáltatott a maga emelkedett miszticizmusával a megcsömörölt római észnek. »Minthogy a lélek annyira tiszteletreméltó és isteni — tanította ez a mester, — hinnetek kell, hogy Istent megközelíthetitek ezen az úton, hogy hozzá fölemelkedhettek. Mert soha sem fogtok tőle távol vándorolni e földi téreken és mert olyan kevés az, ami elválaszt tőle.« (Az Istenség) mindennütt jelen van, ahol bárki is képes a vele való közösségre. Csak ott nincs jelen, ahol az emberek nélkülözik ezt a tehetséget.» »Ilyen az istenek élete — mondja Plotinus — és az isteni és áldott embereké is. Elfordulás a földi dolgoktól, a földi gyönyörűségek megvetése és az egyedülvalónak az Egyedülvalóhoz való menekvése.« »A lélek nem a testben van — nem is ez a Plató tanítása, hanem a test viseltetik a lélek által.« (Corpus in anima est advectionum.)

A kontemplatív életre való ezen felhívás Platóra emlékeztet és Emerson filozófiájának képezi az alapját. A felsőbbrendű lélek (Over-Soul) teóriája a modern transcedentalistáknál, lényegében véve, az ő miszticizmus újra való formulázása.

Ez a tanítás természetszerűleg megigézte a legnemesebb keresztények lelkét, melyet az egyház formalizmusa börtönbe szorított.

A platonizmusnak a kereszténységben való megjelenésére kitűnő példa Szent Ágoston drámai élménye. Benne Pál apostolnak nemcsak a dogmatikája jelent meg újra, hanem még inkább az a többszörös egyéniség — rendszerező, látnok, theologus és misztikus — mely az apostolnak olyan lenyűgöző jelleget adott. »Két ember volt ebben az egyházi doktorban — mondja Sabatier — Monika fia és az ortodox püspök, a lélek embere és a tekintély embere.« Legfigyelemreméltóbb alkotása külsőleg volt, építészeti, Isten városának részletes megtervezése, melynek hatalmas aránya és védő falai mögött a bűnös ember biztonságra és békére találhat. »Az egyház — mondta Harnack — garantálta a hit igazságát ott is, ahol az egyén nem vehette

észre. A hit cselekedetei egyszersmind az engedelmisség cselekedetei is voltak. Ágoston volt a vak hit fogalmának atyja. Összekapcsolta a hívő egyént az egyházzal, amellyel ő hisz és amely hisz helyette is. »Nem hinnék az evangéliumban — mondja Ágoston — ha a katolikus egyház tekintélye nem kényszerítene rá«. Az ágostoni teológia tette lehetővé a pápaság emelkedését.

Mégis, bár ez az egyházi államiérzés volt az alapköve századokon át a dogma rendszernek, nem ennek a megalapozása az, amiért a hívő lelkek, mindenféle felekezettől, még ma is lelki vezetőt látnak Ágostonban. Minden theologusra, ki az Isten városának óriási körvonalain ámul el, ezer hívő esik, kik megnyugvást és útmutatást találtak a Vallomásokban. Ezek a gyönyörű gondolatok: »Magadnak formáltál minket és a mi szívünk nyugtalanok, míg Benned megnyugvást nem lelnek«, — »Jaj nekem, mily magas vagy Te a legmagasabbakban és milyen mélyeséges vagy a legmélyebbekben!... és Te sohasem távozol el tőlünk, mi pedig oly ritkán térünk vissza Hozzád« — annak az útnak a megtalálása, amelyre »nem hajókkal, szekerekkel, vagy lábainkkal érünk el, nem, nem is az által, hogy bárcsak oly messzire is haladnánk, mint amennyire van a házam attól a helytől, ahol ültünk. Mert nem csak odáig menni, de arra rálépni is nem egyéb, mint egyszerűen csak akarni, hogy menjünk«, — mind ezek igazolják Harnackot, aki úgy írja le Ágostont, mint »lélektani jelenséget, mert ő volt az egyházi atyák korának teológiai zsenije« és »az első modern ember«. »Mikor az ő vallomásait olvasom — mondja Petrarca — úgy érzem, mintha a magamét olvasnám, mert bennük az én életem történetét találom meg.« A keresztény egyház különböző felekezeteinek számtalan lelke ép így ráismer önmagára és ép így megtalálja a nyugalmat és az útmutatást a Vallomásokban. »Ágoston — mondja Harnack — nem csak a kegyelem katolikus dogmájának, hanem annak a miszticizmusnak is az atyja, amely a katolikus egyházban meghonosodott egészen a tridenti zsinatig«. Úgy van az Ágostonnal is, mint elődjével, Pállal: az egyházi imperiálizmust illető finom megállapításai hozzájárultak a tekintély egyházának a megalapozásához, a bűnbánatnak és megbocsátásnak alázatos vallomásai pedig a *lélek egyházának* egyetemesebb és állandóbb vezér-alakjává tették.

Nem csoda hát, hogy az a lelki függetlenség, melyet úgy Pál, mint Ágoston elértek, nemsokára elfogadhatatlanná és ve-

szélyessé vált a tekintély egyháza számára. Egy egyház, mely tökéletes földi uralomra törekedett, nem tűrhette el sokáig a paragrafusokba nem szorítható kegyesség gyakorlását. Nagy Károly birodalma a pápaság örök eszményképe marad és mikor végül a német uralkodó Canossánál Hildebrand előtt a hóba térdelni kényszerült, az egyházi uralom tetőpontjára hágott: dogmatikai meghatározások kora váltotta föl a lelki meglátások korát és a *lélek egyháza* eretnekséggé és szakadársággá silányult. Az egyház, meghódítva a világot, egyúttal maga is meghódol a világ előtt és az annál magasabbra vágyó lelki élet üldözött szekták és magányos gondolkozók közé szorult. Amikor például a XII. században Waldo Péter, Lyon gazdag kalmára, megemlékezően az evangélium követelményéről: »Ha tökéletes akarsz lenni, menj, add el mindenedet, ami a tiéd és oszd ki a szegények között, mert kincset nyersz helyette a mennyekben s akkor jöjj és kövess engem« — szösz szerint alkalmazta Jézus tanítását és önfeláldozó lelkeket gyűjtött maga körül, akik vele együtt gyakorolták a szolgálatnak ezt az örömezetét — minek látszatott volna másnak mindez a pompaszerető egyház előtt, mint szemtelenségnek és támadásnak. A veronai zsinaton, melyet az uralkodó jelenlétében tartottak, III. Lucius pápa kimerítette a szidalmazás és kárhóztatás teljes szótárát azok ellen, akik magukat »hamis és kérkedő néven humiliati-nak nevezik« és állandó anathémát mondott azokra, akik »nem félnek másképpen gondolkozni és tanítani, mint ahogyan azt a római szentegyház előírja s általában mind azokra, akiket ugyanezen római egyház, vagy kerületük püspöke eretnekeknek ítél.« Így a Waldensiek, »a lyoni szegények«, felebaráti szeretetük és az apostoli szolgálat minden jó tetteivel együtt, mint átkos eretnekek sorvadtak el az apostoli egyház állandó és kegyetlen üldözései alatt.

A lelki vallásosságnak hasonló újraébredése jelentkezett nem sokára és még drámaibb erővel az egyházi szervezeten belül is. Ezt azonban nem fogadta üldözés, inkább bölcs, bár vonakodó, türelmességgel kezelték. Assiszi Szent Ferenc gyönyörű története minden kereszténynek, katolikusnak és protestánsnak egyaránt annyira drága élményévé vált, hogy szinte nem akarjuk elhinni kortársainak és felebbvalóinak húzakodó és nagyon is rezervált magatartását. Assiszi polgárai gúnyolták őt, mint örüllet. Atyja, szegénytől és haragtól égve, kitagadta. III. Ince pápa, bár kegyesen fogadja, mégis fenntartja egyelőre jogát, hogy hozzájárulását csak később adja meg s közben mind-

össze »felfüggeszti« a róla való ítéletét. Egyszerű beszédének »kis virágai« hiába ontották illatukat az elközömbösödött egyházi emberek között. Végül pedig, a sors iróniájaként, ez a mozgalom, mely annyira elsődlegesen személyes és főként lelki volt, külsőlegesen szervezetté lett, a tekintély egyházának egyik szerzetes rendjévé, amely megtartotta a szent alapító nevét, de elfeledkezett eszméiről. »Ő nem akart rendet alapítani, mint amilyenek a szerzetes rendek, hanem vissza akarta hozni az apostoli szellemet, hogy az újra éljen és hasson gátlás és béklyók nélkül.« (Rufus N. Jones.)

Volt valami örömteljes egészség az ő tanításaiban, amelyet nehéz volt kiélni egy nagy szervezetet szigorú törvényei között. »Isten szolgálói — mondotta — tulajdonképpen olyanok, mint valami bűvészkedők, kiknek az a szándékuk, hogy fölélenkítsék az emberek szíveit és lelki örömeik felé vezéreljék azokat.« A rend törvénye ez: »Örvendezzünk az Úrban.« »Oh, Leo testvér — mondotta Ferenc — írd, hogy ez az, amiben tökéletes örömet lehetünk, mint a Szent Lélek ajándékaiban: önmagunk meghódításában és abban, hogy önként elszenvedünk mindent a Krisztus szerelméért, fájdalmat, gorombaságot, mindennemű kárvallást. Istennek bármiféle más ajándékában sem diadalmaskodhatunk, mert hiszen azok nem a mieink, hanem Istenéi.« Hogy a későbbi századok mennyire fogadták be ezt a tanítást, mutatja Tyrrell atya, a nagy katolikus modernista feljajdulása: »Csak egyféleképpen lehet megóvni valamilyen alapítónak a szellemét a megkövesüléstől, úgy, ha hagyjuk, hogy műve vele haljon meg. Minden szerencsétlenség abból fakad, hogy az utódok összetévesztik a betűt a szellemmel.«

A lélek egyházának történetírója nincs miért, hogy részletesen tárgyalja a XIII. és XIV. századok egyházi életének szörnyű sívárságát. Elég, ha rámutat, hogy az egyetlen fényt, mely ebből a sötétségből még máig is egyedül világít felénk, pápai rendeletekkel akarták kioltani. Ez a fény tudósok és szónokok azon igyekezetéből fakadt, hogy visszaadják a léleknek azt a tehetséget, hogy Istennel közvetlenül összeköttetésbe tudjon jutni, melyet a hierarchia csak hitvallásos alapon és a szentségek által tartott elérhetőnek.

Ezek között a középkori misztikusok között a legbefolyásosabb volt a dominikánus Eckhart, aki ugyan a legalázatosabb engedelmisséget tanúsította az egyházzal szemben és egyáltalában nem volt hajlandó hitvitákat kezdeni, de mindent megtett,

hogy újraélessze a lelkekben az »isten szikrát«, mely által »a test úgy megtelik isteni világossággal és lélek-eszenciával, mely Istentől van, hogy azután igazán isteni embernek lesz nevezhető.« Ez a tiszta és magasabbrendű miszticizmus, mely a későbbi kvékerek »belső világosság«-ához hasonlít, nem került el Eckhart saját rendjének sem a gyanúját és 1329-ben XXII. János pápa elítélte és átok alá vetette Eckhart tanításait (Dammamus ei reprobamus expresse).

Eckhart utódai ép úgy szemben találták magukat a tekintély egyházával, mint ő. »Isten barátai«-nak az ideáizmusa azt a gyanút kellette, hogy az egyház szentség-rendszerét ássa alá. Pedig a kereszténység irodalmában egyetlen más írat sem világlik olyan erővel, mint ezeknek a középkori misztikusoknak az írásai. Tauler beszédei, Kempis Tamás: »Krisztus Követése« és főként a »Theologia Germanika« még ma is eleven erővel hatnak azokra a lelkekre, amelyek a hierarchia formaságait jelentés nélkülüléknek érzik. »Még, ha azt a látszatot kelteném is — írja Luther ez utóbbiról — hogy dicsekszem és úgy beszélek, mint egy bolond, ki kell jelentenem, hogy a Biblián és Szent-Ágostonon kívül soha egy könyv se került a kezembe, melyből annyit tanultam volna Istenről és Krisztusról és az emberről és minden más dologról, mint ebből.«

»Gyermekeim. — mondja Tauler — a sok beszéd nem törli el a bűnt, és amint már sokszor megmondoztam, a gyónatóknak sincs hatalmuk a bűn felett. Társalkodj saját szíveddel és ott valid meg bűneidet.« »Isten mindig kész — mondja ismét — csak mi vagyunk annyira készületlenek. Isten közel van, csak mi vagyunk távol tőle. Isten belül van, de mi kívül maradunk. Isten otthon van, de mi idegenek vagyunk.« Ugyanezt az üzenetet hozza Kempis Tamás is: »Ha a szíved őszinte volna és igazságos, akkor minden teremtmény élő tükör volna számodra és szent dogmákkal telt könyv.« És újra: »Ne Mózes beszéljen hozzád, vagy akármelyike is a prófétáknak, beszélj inkább Te hozzád, Uristen, minden próféta ihletője és felvilágosítója, mert Te egyes-egyedül azok nélkül is tökéletesen meg tudsz engem tanítani, azok viszont nélkülöd semmit sem használhatnak nékem.« »Bizonyára nagy szavak nem teszik az embert sem szentté, sem igazságossá, hanem az erényes élet folytán leszünk drágák Isten előtt. Én inkább érezni kívánom a töredelmességet, mint tudni annak a meghatározását.«

Még tisztább meglátásokkal tanít a Theologia Germanika

ismeretlen szerzője: »Ámbár hasznos és jó dolog lenne azok után kérdezősködnünk, amiket jó és szent emberek cselekedtek és szenvedtek, hogy miként bánt velük az Isten és hogy miként működött általuk és bennük, mégis ezerszer jobb lenne, ha mi magunk vennők észre, fognánk fel és tanulnánk meg, hogy mik vagyunk, hogy milyen a mi életünk, hogy mi az Isten és mi a szándéka velünk, hogy mit kíván tőlünk és hogy milyen célokra használ föl, vagy ejt el minket.« Ilyen az a tanítás, mely az alábbi mondatban, a *lélek egyházának* is méltó mottójaként foglaltatik össze. »Örömmel lennék az Örökkévaló Jóság számára az, ami az embernek az ő keze.«

Ezek a gondolatok mentesek minden külsőleges tekintély, vagy egyházi szentesítés sallangjaitól s épen ezért nem találtak meghallgatásra abban a XIV. században, melyben az egyházi lealacsonyulás legalsóbb fokát érte el. A pápai udvar 1309-ben Rómából Avignonba helyeztetvén át, 70 hosszú évig Franciaország vazallusa lett, telve világi ármánykodásokkal, ellenpápák és az erkölcstelen diplomácia állandó harcaival. Nem csoda, hogy az elmélyülni vágyó lelkek menekültek onnan, az ismeretlen vidék tisztább élete felé. A középkori misztikusokat gyakran a »reformáció előtti reformátorok« nevével emlegetik. Valójában azonban őket sokkal kevésbé érdekelte a dogmák megreformálása, mint a régi tanítványi szellem újból való megvalósítása. Helyük nem annak a kornak theologusai és filozófusai között van, hanem a *lélek egyházának* összefoglalóbb kebelében.

Ha a történész tovább halad a reformáció korszaka felé, a formának és a léleknek, a dogmának és az életnek ugyanazokra az ellentéteire bukkan, amelyek a középkor egyházát annyira lealacsonyították és amelyek mind máig megzavarják és részekre osztják a protestáns társulásait. Luther, bár föl-lázadt a római katolikus hierarchia ellen, lényegében véve továbbra is a tekintély egyházában maradt, mindössze az egyház helyett a Bibliát és az egyházi védelem helyett az állammal való együttműködést hozván be segítségül. A lutheri reformáció Harnack szavai szerint »sok tekintetben egy régi katolikus, vagy épen középkori jelenség volt... Luther a régi dogmák visszaállítója volt...« Luther a legteljesebb meggyőződéssel vette volna védelmébe az athanáziosi hitvallás kezdő szavait: »Annak, aki üdvözülni kíván, mindenek előtt az szükséges, hogy megtartsa a katolikus hitet.« Ismét az eretnekek voltak azok, akik a lélek lángját tovább táplálták. Wickliffe, Angliában, úgy határozta meg

a vallást, hogy az »Krisztus követése az evangélium szerinti« és állította, hogy »aki Krisztust követi, ép annyira Krisztus helytartója, mint bárki más.« Tanításait azonban nem kevesebb, mint öt pápai bulla ítélte el. Holt tetemét a konstánci zsinat rendeltére sírjából kiásták, megégették és a hamvakat a folyóba szórták. Ugy, hogy, amint Fuller mondja: »Hamvait a folyóba szórták, az Avon a Severnbe, a Severn az öbölbe és onnan a nyílt tengerbe vitte. Így Wickliffe hamvai, az ő tanításának jelképeivé lettek, melyek most az egész világon szerte elterjedtek.«

Amikor, ismét, a tudós cseh reformátor, Husz János, tiltakozott a pápai visszaélések ellen és lelki vallásosság létrehozásán munkálkodott, ugyanez a konstánci zsinat, megsértvén a menlevelet, halálra ítélte — de mártír-halálának vére egy új egyház alapjait vetette meg. Hasonlóképpen üldözte a tekintély egyházának egyébként részekre szakadt, de ebből a szempontból mindig egységesen gondolkozó közvéleménye a svájci reformátorokat, kiknek »anabaptisták« nevet adtak gúnyból. Luther ugyanolyan dühvel harcolt ellenük, mint amilyen fenekedéssel viseltette vele szemben Róma. A zwingliánus reformátorok, amint találóan mondták, »a régi egyházat akarták megreformálni a Biblia által, az anabaptisták pedig új egyházat próbáltak építeni a Bibliából«. A hivatalos protestánsizmus nem a tekintély elvetőjévé, hanem csak a tekintély forrásának megváltoztatójává lett. Mégis mindezen a szentírásos egyháziaskodáson, sőt magán Lutheren is, át-átszaladt néha a lelki hit föld alá szorított folyama. »A keresztény ember kötelessége — mondotta Zwingli — nem az, hogy nagy hangon beszéljen a dogmákról, hanem hogy Isten segítségével kemény és nagy dolgokat műveljen.«⁽¹⁰⁾

A protestánsizmus története a reformáció után, az osztatlan katolicizmuséhoz hasonlóan, a dogmatikai megegyezés erőszakolásának és a lelki vallásosság újból és újból való feltámasztásának kettősségét mutatja. Amint John Robinson mondotta az Amerikába induló pilgrimeknek: »A lutheránust nem lehet rábírní, hogy csak egy lépéssel is tovább menjen, annál, ahol Luther állott; bármit, amit Isten akarata kinyilatkoztatott volt Kálvinnak, a lutheránusok még haláluk árán is — fel nem vennének. A kálvinisták viszont megállottak mereven azon a ponton, ahol őket ez a nagy ember hagyta, aki azonban maga sem látthatott mindent«. A lelki megújulások, viszont, hol a német pietizmus, vagy az angol methodizmus, hol pedig az amerikai transzcendentálizmus formájában jelentkeztek.

Alighogy a reformáció Luther és Kálvin rendszereiben kifejeződött, sok áhítatos léleknek kellett elhagynia ezeket az erősségeket, akik mentek, mint Ábrahám, nem tudván: hová; keresvén egy várost, amelynek voltak alapjai. A puritánizmus, bármily kemény és türelmetlen volt is egyébként, közvetlenül az egyéni lelkiismeretre és a lélek élményeire hivatkozott. Öldözte a gyönyöröket, mert minden gyönyörűségét Istenben találta föl. Theológiája lehet rideg és betűértelmező, de vallásossága egy Cromwellt táplált s egy Milont meg egy Bunyant ihletett meg. »A lélek dolgaiban — mondja Cromwell — nem használunk kényszert, ha csak a világosság és józan ész kényszerét nem.« »Adjatok nékem szabadságot, — írja Milton — hogy megismerhessek, hogy beszélhessek és vitatkozhassam szabadon, lelkiismeretem szerint«.

A protestánsizmus kemény körvonalai mögött megtalálható a Plymouthba érkezett másik pilgrim-csapat gyöngéd szelleme is és az egyszerűség és egyeneslelkűség, amely mind máig az amerikai jellem legdrágább öröksége. A plymouthi egyházközség alapokmánya (1676) a *lélek egyházának* állandó hitvallásává volna tehető: »Mi, akiket a legbölcsebb és a legjobb isteni gondviselés összehozott ezen a helyen... ezennel ünnepélyesen és hitben (mint az ő legszentebb jelenlétében) fogadjuk, hogy a Jehova Úristen az egyetlen igaz Isten, a mi Istenünk, Ő neki ígérjük és kötvük le magunkat, hogy minden dolgunkban az evangélium törvénye szerint járunk el, őszinte ragaszkodással az Ő szent rendelkezéseihez, kölcsönös szeretetben és vigyázásban egymás iránt, teljesen és egyedül csak az Úristentől várva, hogy az Ő kegyelmével erre megsegítsen minket«.

A tekintély egyházának meg-nem-értő magatartása jelenik meg újból a Barátok Társasága (kvékerek) üldöztetésénél. Először ezt a címet választották maguknak: »keresők« vagy »A világosság gyermekei.« Nemsokára azonban szerényebb és kifejezőbb nevet találtak a Mester mondásában: »Titeket pedig barátainak mondottalak.« (Ján. XV. 15).

Így a kvékerek nem arra érezték magukat hívva, hogy egy újabb szektát alapítsanak, hanem hogy evangéliumot hirdessenek. Bármily hajthatatlanok legyenek is a tiltakozásban, merevek a diszciplínában, még akkor is, amikor az érzelem hőfoka elborítja egész valójukat, — ezek mögött mindig meglátszik Istenről való élő tudatosságuk, a belső világosság vezető-ereje és annak a lélekbe vetett hit-magnak a jelenléte, amelyet, ha az

egyén alázattal följárul Istennek, drága gyümölcsé lesz. Elegendőnek tartották hitvallásul a zsoltáriró sorait választani: »Csak Istenben nyugodjál meg, lelkem, mert tőle van remény-ségem.« (LXII. Zsolt. 6.)

»Amikor az emberek — írja George Fox — alávetik magukat az Isten lelkének és Isten képére és hasonlatosságára próbálnak felnövekedni, elnyerhetik a bölcsesség szavát, mely mindeneket megnyit és megismerik az örökké való lény rejtett egységét.« Istennel való ilyen bensőséges közösségük folytán, szentségek, papság és ritus feleslegessékké lettek számukra. Öldöztetés és gúny egyaránt leperegtek azokról, kiket Isten ilyen fönséges meglátásokkal ajándékozott meg. Fox, maga, nem kevesebb, mint nyolc alkalommal volt börtönbe vetve, rablók és csavargók közé. A kvékerek újabb láncszem az arany bizonyságok ama hosszú láncolatában, amely a *lélek egyházának* létezését megmutatja.

A protestánsizmus történetében ezután is mindegyre felbukkan ez a lelki vallásosság, hogy felfrissítse, elmélyítse és élővé tegye az egyházi szervezeteket. John Wesley például, bár mozgalma egy ma is élő nagy szervezetben folytatódik, eredetileg főképen a lelki élményeket ajánlotta követői figyelmébe. A kegyes »Morva-testvérek« kölcsönözték neki lángjukat, úgy, hogy egy jelentéktelen eseménnyel kapcsolatban így írhatott: »Különös melegség öntötte el lelkemet.« Utána millió és millió ember érezte ezt a különös melegséget lelkében, mintha csak az élő Krisztus érintette volna meg őket. »Mi a hit? — kérdezi Wesley. — Nem valami vélemény, nem is több vélemény leszűrt eredménye, ha még oly igazak is azok. A lélek látomása a hit, az a tehetség, mely által a lelki dolgokat felfogjuk, épen úgy, amint az anyagi dolgokat közvetítik nekünk fizikai érzékszerveink.« »A hit a lélek szeme — mondja ismét — mely által a hívő megpillantja Őt, aki láthatatlan. A hit állandó kinyilatkoztatás... Istentől közvetlenül a hívő léleknek jelenve meg.«

Hasonló megnyilvánulásokat látunk azokban a tanításokban, melyek a XIX. század elején új életet öntöttek a német theológiába. Schleiermacher olyan sokoldalú tudós volt, theologus, filozófus és szónok, hogy befolyásának kiterjedettsége folytán új korszakot teremtett. Mikor azonban a történész az eredeti forrásokat keresi, melyekből nagysága fakad, dogmatikája és gyakorlati theologiai, adminisztratív elvei mögött ugyanazt a lelki élményt fedezi fel, amit Wesley vallott sajátjának. Schleiermacher, mint ifjú, a »Morva-test-

vérek» kegyes légkörében nevelkedett. Ez volt, amint mondja, »az az anyaméh«, melyből vallásos élete kisarjadzott. Az a közvetlen Istenélmény, mely őt jellemezte, mint új teológiájának alapja, nem bölcsekedés, nem is cselekedetek, hanem érzelmi élete élménye gyanánt lett az övé». »Ha ti csak ezeket a dogmákat és véleményeket veszitek figyelembe — mondja korának tudósaihoz — akkor ti még nem ismeritek a vallást és amit kárhoztattok, az nem a vallás... Miért nem figyeltek meg a vallásos életet magát, különösen a léleknek ama kegyes felmagasztosulását, mely semmi más ismert élettevékenységben nem jelentkezik... mikor az egész lélek föloldódik az Örökkévaló és a Végtelen közvetlen megérezésével?« »Érzelmek csak akkor nevezhetők kegyességnek, ha az kifejezi azt a lélelézést, amely bennetek és a Mindenben közös«. Ugyanez a lényeg fejeződik ki és még nagyobb pontossággal Schleiermacher későbbi tanításainak akadémikusabb formáiban is: »A vallásnak még oly különböző természetű megnyilatkozásaiban is van egy közös elem, mely megkülönbözteti azt mindenféle más érzés-formától és ez az, hogy teljes függőséget, más szavakkal, egy Istennel való viszonyt érzünk«. Ezen a függőségi érzésen nyugszik egész teológiai rendszere. A theologus feladata az, hogy a lélek élményeit magyarázza. Az Isten létére való bizonyítékok az Istennel való közösség gyakorlásából folynak. A keresztény tudatosság elismeri Krisztus vezető szerepét. Röviden, a német teológiának ez a nagy újjáélesztője lelke mélyén a keresztény misztikusok apostoli utóda és egy láncszem abban a hatalmas sorozatban, amely minden idők szentjeit és látnokait egy új kor küszöbéig kíséri el.

Ha már most a ma élő különböző keresztény közösségeket vizsgáljuk, ugyanazt a kettősséget fogjuk felfedezni, amely az elmúlt századokban a tekintély és az élmény között fönnállott. Ilyen az a katolikus modernizmus, melyet a római hierarchia oly mereven visszaütött, amely azonban mindegyre újra jelentkezik, hogy az újkor szellemében gondolkozzék, a régi szervezeten belül. Ilyen az új protestáns liberálizmus, mellyel a fundamentálisták oly élesen harcba állanak, mintha csak be akarnák igazolni Erazmus ironikus megjegyzését, hogy az ortodoxia lassanként egyértelmű lesz a tudatlansággal. Mindkét esetben és minden közösségben a kereszténységnek ez a két formája jelentkezik: szeparátizmus és egyetemesség, felekezeti buzgalom és lelki megértés, a tekintély egyháza és a lélek egyháza.

Két hang jelentkezik az evangéliumi protestánsok között. Az egyik, amely megállapítja, hogy »a régi hitvallások aláírását követelő gyakorlat veszélyes az egyház jóllétére és az egyén lelkiismeretének szabadságára.« A másik az, amely követeli a dogmákhoz való ragaszkodást: »A vitatkozásnak mind eme hónapjai után, ki volna az a presbiteriánus, belől vagy kívől, aki ma többet tudna, mint két évvel ezelőtt, hogy mit tanít, vagy mit hisz Dr. Fosdick a mi Úrunk Jézus Krisztus szeplőtelen fogantatásáról, az ő helyettes elégtételéről a Kálvárián az emberiség bűneiért, halottaiból való és a harmadnapon bekövetkező feltámadásáról ugyanabban a testben, amelyben szenvedett, menybemeneteléről, hogy közbenjárjon bűnösökért, kikért meghalt és az ő diadalmas újra való eljövételéről, hogy ítéljen emberek és angyalok felett? Mert mindezek tények és dogmák, melyeket a keresztény egyház időtlen-idők óta vallott és védelmezett.«

Ugyanez a kettősség jelentkezik a püspöki kormányzás alatt élő egyházakban. A lutheránus érsek így nyilatkozik: »Mindenféle egyházszerkezeti formában találhatunk előnyöket és hátrányokat is. Egyik sem tökéletes. Isten különböző ösvényeken vezet minket. Mindegyiknek meg vannak a saját élményeik. Az unitásnak nem szabad uniformitássá válnia. Ez által sokat szenvedne.« Viszont az angol katolicizmus egyik exponense a kizárólagosság mellett kardoskodik. »Hiszük, hogy az angol egyház a katolikus (egyetemes) egyház része, hogy isteni küldetésében a lutheránus eretnokségek megzavarták, de ezeket az állam kényszerítette reá s csak amikor megszabadul ettől a befolyástól, akkor tisztíthatja meg magát ezektől az eretnokségektől, hogy Angliát visszanyerhesse a hit számára.«

Am, még tovább, magában az egyéni lélekben is szembe kerülhetnek egymással a hagyományokhoz való ragaszkodás és az az ellenállhatatlan meggyőződés, hogy a hagyományok megmerevült formái nem fedik a lélekben megjelenő hitet. Ilyen esetekben kiszélesül a gondolkodás határa s mi egyszerre megpillantjuk, mint valami csodálatos magasságból, a lélek egyházának körvonalait.

Ezek a megfigyelések további megerősítést nyernek, ha azt a közösséget vesszük vizsgálat alá, ahol mi magunk nőttünk fel, vagy ahol leginkább érezzük magunkat otthon.

Hogy áll a dolog, kérdezzük magunkat, az én saját vallásos életemmel? Min alapul az én bizalmam? Vajon a tekintély

által előírt szabályok elég meggyőzőek számomra, vagy pedig lelkiismeretem megnyugvását csak a *lélek egyházával* való tudatos érintkezés révén érem el? Ha ezt a kérdést fölteszük pl. azzal a mozgalommal kapcsolatban is, melyet szabadelvű kereszténységnek nevezünk, igen meggondolandó és részben meglepő eredményekre jutunk.

Ez a név: »szabadelvű keresztény«, egymástól különböző gondolkozás-módok sokaságát foglalja magában, majd minden protestáns közösségben megtalálható és a legkülönböző értelmezéseknek lehet alanya.

Némelyek előtt a szabadelvű keresztény úgy jelenik meg, mint örökös elégedetlenkedő, kinek minden törekvése az, hogy mindennemű kötöttségtől megszabaduljon. A szabadság, számára, szabadosságot jelent. Olyan, mint egy hajó, melyen elvágta a horgony kötelét, de a vitorlákat nem feszítették ki s az most céltalanul bolyong az idő Óceánján, minden vihar szabad prédájaként. Mások számára az a szabadelvű keresztény, akinek vannak ugyan véleményei, de azokat nagyon könnyen váltogatja. Az ilyennek van kormánya, de nincs kikötője. Ismét mások azt nevezik szabadelvű kereszténynek, aki lényegében véve csupán csak »dissenter«, mindig kisebbségben van és büszke arra, hogy ő senkihez sem csatlakozik. Olyan, mint Goethe Mephistója, ő a tagadás örök szelleme. Ez az, amit Burke a különbözők különbözőségének és a protestáns vallás protestántizmusának nevezett. »A szabadelvű kereszténységen — mondotta Newman kardinális — értem a gondolkozásnak a szabadságát, vagy az oly dolgokon való gondolkozási formákat, melyekről, az emberi elme összetétele folytán, nem alkothatunk magunknak tökéletes fogalmakat. A szabadelvű kereszténység tehát tévedés, mert emberi ítéletnek veti alá azokat a kinyilatkoztatott hittételeket, melyek természetüknél fogva fölülte állanak annak és függetlenek tőle és mert olyan tételeknek az igazságát és az értékét kívánja megállapítani, melyeknek elfogadása egyszerűen az isteni ige külsőséges tekintélyén alapulhat csupán.«

Mindezek a gyöngeségek tényleg fölfedezhetők azok között, akik szabadelvű keresztényeknek vallják magukat. Amit az apostol »a szabadság tökéletes törvényének« nevez, könnyen törvénytelen ségen át elért szabadossággá válik. A szabadelvű keresztények könnyen azokhoz a félreállókhöz csatlakozhatnak, akik a Sámuel könyvebeli Adullam barlangjába húzódtak, elégedetlenségük folytán. Végül, a szabadelvű keresztényt tagadásairól

ismeri fel a legtöbb kritikus. Vagy Kálvin hittételeit, vagy az anglikánizmus hitcikkeit, vagy az örök elkárkozás dogmáját tagadja és tagadása látszik szabadelvűsége lényegének lenni. Egy barátságos indulatú püspök jegyezte meg nem rég, hogy a szabadelvűekkel való együttműködésük megvalósítható lenne, ha a szabadelvűek leszoknának az örökös tagadásról.

A szabadelvű kereszténységről alkotott eme ítéletek nincsenek minden történelmi alap nélkül. Még olyan emelkedett szellemű tanító is, mint Martineau Jakab, vallásos élményét ismeretve, megjegyzi, életének korábbi szakaszáról: »A gondolkozás empirikus és necesszariánus formába szorúlva, hosszú időt szolgáltam ki Locke és Hartley, Bentham és Mill Jakab önkéntes foglyaként« — és az így kifejtődött személyiségét úgy tekinti, »mint egy logikai bábót, melyben szégyenkezve ismerem fel önmagamat«. Itt van a szabadelvű kereszténység legszembeszökőbb veszélye. Az t. i., hogy tényleg bűnössé válik abban, amivel vádolják, hogy lassanként egy mindig csak ellenkező szektává degradálódik, hogy tagadásairól és nem állításairól lesz ismertessé, hogy a keresztény történelem folyamán apró örvényévé fajul, a maga szűk körében forogva szüntelen és reformok úszkáló töredékeit vonva magához, miközben a folyam hatalmas sodra nélküle hömpölyög tova. Más szavakkal a szabadelvű kereszténység veszélye az, hogy vallásos provinciálizmusá válik s kifejleszt egy olyan gondolkozás-módot, amelyik mindig tiltakozik és ellenkezik s a katholikusság, az egyetemesség szellemébe nem tud beleilleszkedni. A provinciálizmus a kis lelkek menedéke. A felekezetieskedés elterméketlenített történelem. A szabadelvű kereszténységnek kevés reménye lehet befolyásra és megmaradásra, ha szabadsága közönyösséget, köteletlenséget, lazaságot jelent, vagy, ha hitvallása abból áll, hogy előszámálja benne, amiket nem hisz.

A szabadelvű kereszténységnek ilyenkor való értelmezése azonban nem veszi tekintetbe, hogy miért idegenkedik ez annyira a ma uralkodó hitformáktól. A szabadelvű kereszténység célja a valóságban sokkal építőbb, mint azt tiltakozásai és tagadásai sejtjen engednék. Fő vágya, hogy ahol az egyszerűséghez visszajusson, mely Jézusban is megvolt s hogy ilyenformán visszaállítsa a régi szellemi hagyományokat s a *lélek egyházával* ismét szövetséget kössön. Hitvallását nem tagadásában, hanem állításaiban kell szemlélni. Sőt, épen a tekintély egyházának tagadásai azok, amelyekből a szabadelvű kereszténység állításai

születnek. A tekintély egyháza gyakran tagadta Isten gyermekeinek lelki demokráciáját, azt a jogot, hogy Istenhez lehessen jutni a pap, vagy a hittételek közvetítése nélkül; a léleknek azt az igényét, hogy az istenivel egyesülhessen, valamint a megtért bűnös végső megigazulásának a reményét is. Amikor a tekintély egyháza egy papi rendre bízta a lelkiismeretét és egy okmányra harítja át gondolkodó képességét, akkor jönnie kell az apostoli tanítás újra-való állításának, mely szerint »az Isten szava nem béklyózható meg.«

Igy a szabadelvű kereszténység igazi célja ugyanaz, mint ami az egymást követő századok folyamán a *lélek egyházáé* volt. Sokkal nagyobb mértékben, semmint azt a legtöbb szabadelvű keresztény is gondolná, a szabadelvű kereszténység forradalmi mozgalom. Mert lényegében véve a kereszténység külső szervezetének alárendelését jelenti a szellemi egyszerűség és a lelki hatalommal szemben. A szabadelvű kereszténység lényegében véve már létezésében is azt jelenti, hogy a keresztény egyház legtöbbször rossz utat követett, lényegesnek tartotta azt, ami tulajdonképpen lényegtelen volt, hogy a meghatározásokat a tanítványi szellem fölé helyezte, a spekulációt az inspiráció, a betűt a lélek fölé tette. Amint Fosdick Emerson Hary mondja »a szabadelvű kereszténység az élményre helyezi a súlyt, mert ezt tekinti az evangéliumok szellemi folytonosságának utódjaul az intellektuális formulák helyett.«

»Hallgattassátok el teológiátokat és metafizikátokat egy percre — mondja Gordon A. György — és adjatok alkalmat Jézus evangéliumának, hogy az emberi élet örökkévaló, tragikus, de egyben fenséges találkozó pontjait megmagyarázhassa.«

A szabadelvű kereszténység tehát, lényegében véve, a kereszténység lelki hagyományainak fölevenítését célozza annak a visszaállítását, amit Jacks »a kereszténység elvesztett ragyogása« kifejezésével emleget. Lényegileg tehát nem a kötekedők tagadásával, vagy a racionálisták logikájával rokon, hanem azzal a »földalatti folyamával« a lelki élményeknek, amely a keresztény századokon át az Egyetemes Szentegyház apostoli származásáról mindig bizonyosságot tett s amely a *lélek egyházát* öntözgeti vizeivel.

A szabadelvű kereszténységnek ez a jellege megkapó alátámasztást nyer a vallásos élet lírai kifejezéseiben, az énekekben és az imádságban. A hitnek némely formáit nem lehet versben kifejezni s az ilyenek a keresztény himnológiát nem is

gazdagították. Viszont más hitformák szent énekek illatos virágivá fejlesztették a vallásos érzést. A methodizmus lényegét megtalálhatjuk Wesley himnuszaiban, az evangélium kegyességét Watts és Dodridge dicséreteiben, a »Morva testvérek« hitvilágát az ők egyházi énekeikben; Keble és Newman himnusza, viszont, az anglikán újjáéledés lelkét fejezik ki. »Ha valakinek megadatik, — mondja Fletcher of Saltoun — hogy egy nemzet balladáit megírhasa, nem kell azzal törődnie, hogy ki csinálja annak az országnak a törvényeit«. Hasonlóképen mondható: ha egy embernek megadatik, hogy ő írja egy egyház himnuszeit, nem kell törődnie azzal, hogy ki csinálja annak teológiáját.

Ennek az elvnek a lényében a szabadelvű kereszténység fölénye messzire kimagaslik az orthodox hitformák fölött. Ez a mozgalom, bár sokszor túlzott intellektualizmusnak nevezték, oly gazdagon termette a vallásos énekek szinte számlálhatatlan mennyiségét és olyan minőségben, hogy valósággal bizonyító példájául szolgálhat Martineau azon nézetének, mely szerint »közeli rokonság, talán éppen végső azonosság is, található fel a vallás és a költészet lényegei között.«⁽¹⁾ Nem lehet véletlenség, hogy egy Longfellow, Lowell, Holmes, Bryant, egy Emerson, olyan családokból származnak, melyek a szabadelvű kereszténység kebelén nőttek föl, vagy hogy a velük együttérző Whittier, az ő kvéker hitében költészetét forrását találta fel.

Ezek, valamint kisebb jelentőségű egyházi énekírók, megszámlálhatatlan olyan éneket írtak, melyeket minden egyházban énekelnek. (Ezek közül nálunk magyaroknál is ismeretes Adams F. Sára, az unitárius író csodaszép himnusza: »Hozzád megyek, Uram, Hozzád közel.« — A ford.) Ezek a szabadelvű keresztény egyházi ének-írók bizonyára nem fogadtatnának el egyházi tagokul egyetlen orthodox egyházban sem, de műveik szárnyán bevonulnak minden egyházba s bizonyosságot tesznek a *lélek egyházáról*.

Ugyanezt a következtetést lehet levonni, ha a szabadelvű kereszténység egyetemességén belül annak egy-egy szervezett csoportját vizsgáljuk meg. Az az ellentét, amely a kereszténység történetének nagy részén átvonult és amely a dogmatizmus és a lelki hagyományok, az intézményesség és az egyetemesség között szakadékot állított föl, föltalálható például azokban a szervezetekben, melyek magukon viselik az unitárius nevet. Hitnézeteik a tekintély egyházának különleges nemtetszését, sőt üldözését vonták maguk után kezdettől fogva. Mert ez a név: unitá-

rius, magában hordja azt a tételt, hogy az Isten egységének magasztos elgondolása megelőzte a szentháromság formulájának felállítását és elfogadását, s az következik belőle, hogy Jézus bármilyen magasrendű lelki vezetővé lett is, a valóságban emberi lény volt, aki *által* inkább, semmint *akihez* kell imáinkat elmondanunk. Ennek a hitnézetnek a következményeképpen a tekintély egyházának a szemében az unitárius gyülekezetek nem nevezhetők keresztényeknek. Ha már most a kereszténység Isten lényének megállapított formulájához, illetőleg ennek elfogadásához van kötve, akkor az unitáriusok kizárása a kereszténységből nincs minden alap nélkül.

Még tovább, el kell ismerni, hogy az unitáriusok az angol deistáktól és racionalistáktól kapott szellemi örökségük következtében gyakran többet foglalkoztak az erkölccsel, semmint az érzelemmel és fő kötelességüknek tartották az intellektuális szabadság ápolását. Az egyetemes kereszténység hatalmas hadseregében azonban nem találhatjuk mindenütt egyformának az egyes csapattesteket. Az előőrsek másképpen csafáznak, mint a tömött sorokban haladó deréksereg. Az embernek választania kell, milyen hitet kíván. Olyat-e, amely a múltban elsáncolta magát, vagy olyat, amely a jövő felé menetel. Választania kell a stabilitás és a mobilitás között; valamint azon felfogások között is, hogy a kinyilatkoztatás már megszűnt-e, vagy pedig, hogy az ember reménnyel nézhet előre Isten szavának újabb megnyilatkozásai felé.

Az unitáriusok megítélésénél azonban figyelmen kívül hagynak rendszeren egy szempontot. Igaz, ugyanis, hogy az unitarizmus egyik alapelve Jézus embervoltában áll. »Krisztus követhetősége« volt a címe Channing egyik legszebb beszédének s benne ilyen megjegyzéseket találunk: »Jézus sohasem tartotta magát megközelíthetetlen s ezért követhetetlen lénynek... Mindig hívta az embereket, higgyjenek benne és csatlakozzanak hozzá, hogy ők is részesülhessenek abban a lélekben, mely által Jézus maga is megtelített. Kövess engem!« ez volt Jézus tanítása. Krisztusnak ez a követhetősége azonban magában foglalta az emberi természetnek olyan felfogását, mely éles ellentétben állott az akkor uralkodó tanításokkal az ember elesettségéről és értéktelenségéről. Ez a magasztos eszme töltötte be Channing lelkét: »A lélek nagysága isteni származásában és Istennel való egyesülésében rejlik, (amely egyesülés nem passzív függésben, hanem lelki hasonlóságban gyökerezik), valamint szellemi befo-

gadókéességében és önformáló erejében.«⁽¹⁾ Az Isten és az ember természetének ilyenén való értelmezése, az unitárius mozgalom kialakulásának idején, nagy hatással volt a tekintély egyházának teológiájára és anthropológiájára is.

Isten jóságának és az emberi természet méltóságának eme magasztos gondolatai azonban nem merítik ki teljesen azokat a hagyományokat, melyek az unitáriusok örökségét képezik. Ma már a krisztológia körüli viták nem képezik az unitarizmus főgondját. Nem valószínű, hogy bár csak egyetlen egy szentháromságot tagadó beszéd, vagy értekezés is elhangzott volna unitáriusok ajkáról hosszú évek óta. Az az eszme, amelyet legkiválóbb szellemeik, Channing és Martineau képviseltek, egészen más körben mozgott. Az egyetemesség eszméje volt az, egy mindenkit magába fogadó egyházé, amelyben nem folynak teológiai vitatkozások, hanem a keresztény élet lelki hagyományai ápolatnak. Ugyanaz az eszme volt ez, mely századokon át fenntartotta és ihlette a *lélek egyházát*. Az unitáriusok kis csoportja, természetesen, mint minden vallásos közösség, mind két irány képviselőit megfűri keretei között. Az unitáriusok között is vannak felekezetieskedők és az egyetemesség prófétái, intézményeskedők és misztikusok, tagadásra hajló elmék, valamint a megbékélésre igyekvő lelkek; de az uralkodó jelleg és a lelki hagyományok ebben a közületben egy ma is élő prédikátor eme szavaiban található meg: »A mi vallásunk jelszava ma nem a protestantizmus, hanem a katolicizmus (egyetemesség) kell hogy legyen és nekünk, liberálisoknak, vezetnünk kell ebben az egyetemességre való törekvésben, hogy az legyen mélyebb és gyakorlatibb, mint amilyenről Hildebrand valaha is álmodott. A jelszó, amelyet a régi hitvallás adott nekünk, szabadelvűeknek s amelyet azért adott, mert mi szabadelvűek vagyunk, ez: hiszünk az egyetemes keresztény anyaszentegyházban.«⁽²⁾ Ez a szélesebb látókör pedig még csak nem is modern felfedezés. Tisztán fölismerhető az az unitárius történelem korábbi napjaiban is. A XVI. században például egy olasz tudós, Sozzini Laelio, egy szienai előkelő jogász családból származó férfiú, felfedező utazást tett mindazokban az országokban, amelyeket a protestantizmus meghódított, ismeretséget kötve Melanchtonnal és barátjaival is. Oly szelíd lelkű férfi benyomását keltette mindenütt, hogy egyik új ismerőse így ír róla: »A gondviselés áldotta meg őt, nem a véletlen (non temere, sed fato) a Laelius névvel.« Krisztusról való felfogása azonban nemsokára az eretnek nevet szerezte meg neki. Sozzini számára Jézus

»nostro dolce crocifisso» és »nostro precursore» volt. Kálvin eltasztotta őt magától, az inkuizíció lefoglalta vagyonát és ő meghalt 37 éves korában 1562-ben.

Unokaöccse, Sozzini Fausto, »praeclari ingenii juvenis«, egy kevésbé lelki természetű, de annál agresszívebb vitatkozó, szintén sokat utazott Sziéna és Észak-Európa között. Erővel teljes írásai újra felélesztették az antitrinitárius nézeteket és a szociniánus név általánosan ismereté vált. Őidőzés és száműzetés lett a lengyel unitáriusok tragikus sorsa, de hitük újra éledt Erdély türelmesebb kormányzata alatt, ahol ez a kicsiny egyház, bár megpróbáltatások és confiskációk súlyos terhe alatt, még mindig bátran áll.

Sem Laelio, sem Fausto Sozzini nem akart valami protestáló szektát szervezni meg. Laelio határozottan ki is jelentette: »Nulli sectae sum penitus addictus» és azt a reményt táplálta, hogy a kálvinisták, ariánusok és azok, akik az ő gondolkozásmódját követik, megtalálják a közös célokat és egy nemzeti egyházzá alakulnak. Az egyetlen név, amelyet elfogadott volna, a »keresztény» volt és az ő közvetlen követői szigorúan megtartották ezt az elvet. Az unitarizmus történetét is jellemezte azonban az a kettősség, mely a legtöbb protestáns közösségben megtalálható. Az unitarizmus felekezetté lett, féltékenyen őrizve jogait és örökségét; de már kezdettől fogva megtalálható volt az egyetemesség eszméje is a szervezkedés mögött. Sozzini lengyel követői így nevezték magukat: »A katholikus keresztények társasága, kiket közönségesen unitáriusoknak neveznek» (Coetus Christianorum Catholicorum quos Unitarios vocant). Az erdélyi unitáriusok pedig 1752-ben hitvallást adván ki, így nevezik magukat: »Krisztus száműzöttei, akik szeretik magukat, csak az ő szent nevére, krisztusiaknak hivatni.» (Confessio Fidei Exilum Christi qui ab ejus sanctissimo nomine Christiani tantum appellari amant).

Ennek a közösségnek a történelmi gyökérszála mélyebbre nyúlnak tehát, mint csak egy szektának a talaja. Őseinek vándorlásai és mártír sorsa, bár külsőleg csak eretnekek megpróbáltatásainak látszanak, lényegükben véve a vallásos élmény egyszerűsítésére és a keresztény névnek minden krisztusi lélek számára való megszerzése érdekében folytatott harcnak a velejárói. Sok évvel ezelőtt a nagytudományú és szent életű német professzor, Tholuck, így szól a vele sétálgató amerikai unitárius tanulóhoz: »Ah, ön unitárius? Az unitáriusok — misztikusok.»

Olyan fölismerés volt ez, melyet igen sok unitárius sem ért el. Tholuck megállapítása történelmi alapon nyugszik. Az unitáriusok igen közel állanak a nagy lelkeknek ama hosszú sorához, akik közvetlen összeköttetést kerestek Istennel és amely a különböző századok misztikusait lelkileg összekapcsolja.

Ez a lelki hagyomány mutatkozik meg az unitáriusok ama tulajdonságában is, hogy egész történelmük folyamán sokkal kevesebbet törődtek felekezetük határainak kiszélesítésével, mint a többi egyházi szervezetek. Bár mindig hűek voltak meggyőződésükhöz, legtöbbször olyan mozgalmakat és ügyeket támogattak minden erejükkel, amelyek szélesebb kiterjedéssel bírtak, semmint egy szervezetnek a határai. Bármely unitárius gyülekezet ép oly mértékben támogatja a közösség intézményeit és az általános jótekonyság ügyét, mint saját különálló hitének fenntartását. Így, bár hitüket gyakran bélyegezték eretnekségnek, szolgálataik ép oly gyakran kényszerítették elismerésre ellenlábasait is. Ma is fenntartják ugyan felekezeti intézményeiket, de, miként Sozzini napjaiban, megmaradtak »Krisztus száműzötteinek, akik szeretik magukat, csak az ő szent nevére, krisztusiaknak hivatni.» Amint őseik minden üldöztetést elviseltek, hogy háborítatlanul megtarthassák hitüket egy atyai indulatú Istenben és egy testvéri fel fogású Krisztusban, a mai gyülekezetek is vallják: »Hiszek az egyetemes Keresztény Anyaszentegyházban» és alázattal, de egyben bizalommal is, vállalják a *lélek egyházának* megőrzését és továbbfolytatását.